

КАНКУРЭНЦЫЯ АДЗІНОЧНАЛІКАВЫХ І МНОЖНАЛІКАВЫХ СУФІКСАЛЬНЫХ ДЭВЕРБАТЫВАЎ З ТОЕСНАЙ СЕМАНТЫКАЙ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Праблема варыянтнасці ў сучаснай беларускай мове па-ранейшаму застаецца актуальнай, бо нават у варунках функцыянальнай развітасці і кадыфікаванасці варыянтнасць не толькі не абазначыла тэндэнцыі да колькаснага згортвання, але і пашырыла рэпертуар альтэрнатыўных сродкаў на ўсіх моўных узроўнях. Найбагацейшай крыніцай фармальнай мадыфікацыі слова з'яўляецца дэрывацыйная сістэма мовы, таму ў беларускім мовазнаўстве пытанні вар'іравання на словаўтваральным узроўні традыцыйна з'яўляюцца актуальнай праблематыкай. Аднак гэтыя пытанні не заўсёды разглядаліся ў аспекце ўзаемасувязей словаўтварэння з іншымі ўзроўнямі моўнай сістэмы, у прыватнасці з граматычным. Між тым сучасная навукова-метадалагічная практыка, якая арыентуецца на вытлумачальны характар аналізу словаўтваральных з'яў, паказвае, што менавіта граматычная мадэль даследавання дае магчымасць выявіць марфалагічныя крытэрыі, рэлевантныя для механізмаў вар'іравання, прадуктыўнасць і функцыянальную значнасць канкурэнтных фармантаў, намеціць перспектывы іх рэалізацыі.

Але не менш актуальным уяўляецца і вывучэнне словаўтваральных механізмаў для асэнсавання марфалагічных з'яў, ступені абумоўленасці граматычнай аформленасці слова семантычнай матывацыяй, статуса марфалагічных катэгорый. Акрамя таго, канкурэнцыя словаўтваральных тыпаў заўсёды адбываецца на мяжы граматычных і лексічных з'яў. Такі памежны характар стварае значныя цяжкасці апісання лінгвістычнага феномена словаўтваральнай варыянтнасці, але пры гэтым такі падыход дазваляе бачыць вытворнае слова як сукупнасць узаемаабумоўленых дэрывацыйных, марфалагічных і семантычных яго ўласцівасцей.

У гэтым аспекце значную цікавасць выклікаюць аднакаранёвыя множналікавыя і адзіночналікавыя назоўнікі з тоеснай семантыкай. Аналіз гэтай групы вытворных уяўляецца прыдатным для даследавання сувязі праблемы дэфектнасці парадэгмы з працэсам дэрывацыі. Даследаванне граматычных і семантычных адносін паміж аднакаранёвымі вытворнымі з няпоўнай марфалагічнай парадэгмай, якія маюць тоеснае або блізкае словаўтваральнае значэнне, фармальна выражанае рознымі словаўтваральнымі сродкамі, дапаможа ў вырашэнні наступных пытанняў: у якой ступені лікавае афармленне дэнататыўна тоесных вытворных абумоўлена дыктатам словаўтваральнай сістэмы; ці можна выявіць словаўтваральныя механізмы, якія рэгламентуюць парадэгматычную дэфектнасць; ці мае месца кагнітыўная аргументацыя ў выбары лікавай формы як сродку намінацыі і калі мае, то ў якіх стасунках са словаўтваральным фактарам.

Аналіз дыяпазону таксанамічных катэгорый назоўнікаў, у межах якіх выяўлены словаўтваральныя варыянты з няпоўнай лікавай парадыгмай, паказаў наступную заканамернасць: варыянтныя пары ўтвараюць толькі незлічальныя імёны з недыскрэтным рэферэнтам. Вытворныя злічальныя назоўнікі *pluralia tantum* з фармальна-дэфектнай парадыгмай канкурэнтных словаўтваральных адзінак не маюць. Гэта назіранне дае падставы зрабіць папярэдняю выснову аб важнасці словаўтваральнага фактару ў лікавым афармленні матываваных назоўнікаў, якія маюць кантынуальную (недыскрэтную) рэферэнцыю. Гэта зборныя, рэчыўныя і прэдыкатныя назоўнікі. Самую шматлікую зону варыянтнасці сярод прэдыкатных складаюць аддзеяслоўныя назоўнікі. Паводле семантычнай тоеснасці кампанентаў пар сярод дэвербатываў можна вылучыць: 1) вытворныя, якія не выяўляюць семантычна значных адрозненняў (*адыходзіны (адходзіны) — адыход (адыходак), выведы — выведванне, залёты — заляцанне, козыткі — козыт (казытанне), расходзіны — разыход, падрыхтовы — падрыхтоўка*); 2) полісемантычныя вытворныя, у семантыцы якіх ёсць агульныя семы, якія і ствараюць канкурэнтныя стасункі (*гулі — гулянне, пераборы — перабіранне, розведы — разведванне, розгляды — разгляданне, распыты — распытванне, закладзіны — закладка, абдымкі — абдыманне, жадункі — жаданне, дрыжыкі — дрыжанне, здзіўкі — здзіўленне*). Акрамя матэрыяльнай маніфестацыі, кампаненты абедзвюх груп, як правіла, адрозніваюцца функцыянальна, а полісемія дэвербатываў другой групы стварае шырокія магчымасці для спецыялізацыі іх значэнняў, як плюральнааформленых, так і сінгулярнааформленых. Такія высновы можна зрабіць, прааналізаваўшы іх дэфініцыі ў тлумачальных слоўніках. Аднак лексікаграфічную рэпрэзентацыю множналікавых дэвербатыўных варыянтаў наўрад ці можна прызнаць узуальна адэкватнай. Па-першае, паводле паўнаты адлюстравання такіх адзінак у словаспісах слоўнікаў; па-другое, паводле іх функцыянальнай маркіраванасці; па-трэцяе, паводле вызначэння аб'ёму іх семантыкі. Акывізацыя ў сучаснай беларускай мове працэсу руху ад моўнай перыферыі да цэнтра, вынікам якога сталася шырокае ўжыванне рэгіяналізмаў і сціранне стылістычнай дэферэнцыяцыі, стварае ўмовы для перамяшчэння шматлікіх разналікавых дэвербатыўных пар у зону моцнай варыянтнасці. Прааналізуем гэты працэс на прыкладзе аналізу канкурэнтных стасункаў множналікавых дэвербатываў з суфіксам *-ін-* з іх адзіночналікавымі варыянтамі. У апошнія два дзесяцігоддзі рэгулярнасць такіх вытворных, як *народзіны, запросіны, адыходзіны, расходзіны, адведзіны, выправіны, закладзіны, замовіны, дамовіны, памовіны, паховіны, пацвердзіны, праводзіны, уваскрасіны* відавочна ўзрасла. Умовай іх канкурэнцыі з адзіночналікавымі варыянтамі з'яўляецца высокая прадуктыўнасць суфікса і словаўтваральнага тыпа. Адносіны свабоднай дыстрыбуцыі паміж кампанентамі варыянтных пар дазваляюць ім узаемазамяняцца ў аднолькавых кантэкстах, не выклікаючы ніякіх семантычных зменаў у інфармацыі. Прыкладам могуць служыць наступныя сказы, у якіх множналікавыя дэвербатывы канкурыруюць з аднакаранёвымі адзіночналікавымі назоўнікамі: *Такія абыходзіны з ганаровым чэкістам маглі мець наступствы...* (Вінцэс Мудроў) —

Лейтэнант, вядома, разумеў усю бессардэчнасць свайго далёка не таварыскага патрабавання, разумеў, што гэты ўвогуле паслухмяны і старанны баец заслугоўвае лепшага з ім **абыходжання** (В. Быкаў); На **адыходзіны** капытковую выпіць ня шкодзіць. Казу падаіла на **адыходзіны** (Рыгор Барадулін. Вушацкі словазбор) — На **адыход** шавец адвёў мяне на бок ды кажа ... (Я. Малецкі); Колас напасіў падрабязна расказаць пра ўсё падарожжа ў Стоўпцы... Найбольш яго зацікавіла спатканьне на канферэнцыі з братам ягоным Міхасём і **адведзіны** м. Новы Свержань, куды я быў запрошаны да Шчорсаў. (Аўген Калубовіч) — Ты ж сам добра ведаеш, што неактыўнае **адведванне** нарадаў і сходаў, ухіленне ад жыцця грамадзянскіх арганізацыяў, незахапляльны погляд на ролю і важнасць «справы» — гэта ўжо ледзь не здрада Бацькаўшчыне (А. Салавей); Але падумаўшы гэта, глянуў на матку, нібыта хочучы знайсці на твары ў яе **пацвердзіны** свайму адчуванню (Р. Мурашка) — Сцепаніда скамянела ўся на сярэдзіне цеснай істопкі, ужо ведаючы, што сталася страшнае, і, як прысуду, чакала **пацвярджэння** сваёй здагадкі (В. Быкаў); Свой катафалк яны ж самі і штурхалі да месца **паховін**. Гэта было штосьці новае ў спрадвечным абрадзе **пахавання** (В. Быкаў); Наладзіць усе і выслаць **запросіны** даручылі Багдановічу, Смолічу і мне (ЛіМ, 29.09. 1967) — Каб у яе не заставалася непатрэбных пытанняў наконт мэт сустрэчы, запрашэнне суправаджалася некалькімі малюнкамі (У. Арлоў); Хутка ўжо яйка трэсне і з яго вынікнуць тры спадзевы: надзея на зоры, і надзея на зорны пажар, і надзея сам-кожнага на ўласныя **ўваскрасіны** з нежыцці (Л. Вашко) — Яе сінія вочы — як **уваскрашэнне** з паняверкі (В. Чаропка). Самую высокую ступень канкурэнтаздольнасці выяўляе плюратыў **народзіны**, прычым ва ўсіх значэннях: **Мастак ствараў уласнае адчуванне гульні сьвятла ў кветках, маленькія народзіны** вясны, свой вобраз хараства, свій сьвет, якім — ну, не вар'ят? — хацеў пераўзысці арыгінал (В. Карамазаў) — Часам канкрэтны прататып недзе адыходзіць ад сябе, і адбываецца нараджэнне новага вобраза (В. Быкаў); Дываны расквечвалі жыццё ад **народзінаў** да **праводзінаў** (Слоўнік Свабоды) — Ніжэй былі дробненькія лічбы **нараджэння** і смерці (В. Быкаў); Дзень **народзін**. Звечарэла ўсё, што поўдніла калісь. (А. Салтук) — Адзначалі ўсе дні **нараджэння** і святы (С. Алексіевіч).

Далёка не ўсе з пералічаных плюратываў на **-ін(ы)**, не зафіксаваных у Тлумачальным слоўніку беларускай мовы, варта лічыць моўнымі інавацыямі. У большасці выпадкаў яны з'яўляюцца ранейшымі моўнымі здабыткамі, якім непаўнаважнасць ўзуальная рэальнасць не дала магчымасці адстаяцца ў мове. Напрыклад, словы **запросіны** і **дамовіны** трапілі ў словаспіс «Беларуска-расійскага слоўніка» М. Байкова і С. Некрашэвіча 1926 г. Плюратыў **абыходзіны** сустранем як моўны факт заканадаўчай тэрміналогіі 20-х гадоў мінулага стагоддзя, напрыклад: **Дрэнные абыходзіны** з палоннымі ... альбо з хворымі і параненымі палоннымі, а таксама надбайнае выкананне абавязкаў у дачыненні да паказаных хворых і параненых асобамі, якія павінны лячыць і клапаціцца аб іх, выклікае пазбаўленне волі (прыклад узяты з працы Г.І. Кулеш «Мова беларускага заканадаўства XX стагоддзя: генезіс і эвалюцыя»).

Такім чынам, наяўнасць словаўтваральных варыянтаў дэнататыўна тоесных назоўнікаў *pluralia tantum* і *singularia tantum* сведчыць аб тым, што моўная стратэгія лікавага афармлення абумоўлена не матэрыяльнымі ўласцівасцямі дэнататаў, а спосабам іх моўнай канцэптуалізацыі. Кагнітыўная аргументацыя абумоўлівае спосабы і сродкі дэрывацыйных механізмаў, у межах якіх складваюцца пэўныя таксанамічныя стандарты, якія прадвызначаюць намінацыйную стратэгію.